

A holokauszt Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben*

Csíki Tamás

The Holocaust in Borsod, Abaúj and Zemplén Counties (Hungary)

A miskolci és általában a városi zsidóság történetére, beleértve a holokauszt időszakát is, levéltári források, dokumentumok, valamint viszonylag bőséges szakirodalom áll rendelkezésünkre. Ezzel szemben a falusi vagy vidéki zsidóságról (akik települések tucatjaiban nem voltak többen néhány családnál, illetve 10-15 főnél) nagyon keveset tudunk. De hiányoznak a manapság folyton emlegetett zsidó és keresztény együttélésre vonatkozó lokális kutatások is, vagyis a közösségi kapcsolatok és konfliktusok, egyáltalán a helyi társadalmak szerveződésének mikroléptékű vizsgálata, ami az egyes településeken élő zsidó népesség egyedi drámájának értelmezéséhez alighanem szükséges lenne. Nem könnyíti a helyzetet a forráshasználat eddig követett gyakorlata sem. A holokauszt kutatói elsősorban a törvényeket, az állami és önkormányzati adminisztrációt, valamint a rendvédelem (azaz a főispánok, alispánok, főszolgabírók, illetve a csendőrség) iratait használták, amelyekből a diszkriminatív intézkedések Vas megyétől Máramarosig vagy Abaújtól Zemplénig egészen hasonló sorozatára következtethettek. S ha ezen források perspektívájával azonosulunk, vajmi kevés különbség volt az egyes településeken élő [pl. a sajókeresztúri, a zemplénagárdi vagy a kassa-újfalusi (ma: Košická Nová Ves, Szlovákia) zsidók] helyzetét és sorsát illetően: nevezetesen a javaiktól való megfosztás, majd a városokban történő gettósítás után, mindnyájan Auschwitzba kerültek.

Ebben a tanulmányban magam sem vállalkozhatok a problémák megoldására, és csupán a választott megyékben élő zsidóság történetének néhány mozzanatát, valamint a holokauszt eseményeit tudom röviden bemutatni. Emellett néhány túlélő visszaemlékezését idézem, amelyek nyilvánvalóan nem a tények, hanem a megélt eseménysorhoz kapcsolódó személyes tapasztalatok rekonstruálására lehetnek alkalmasak. Illetőleg azt a kérdést vetik fel, az említett dokumentumokon túl elmondhatnake valami mást, többet a népi társaságról.

A zsidóság betelepítése Borsod, Abaúj és Zemplén vármegyékbe a 18. században kezdődött, ez elsősorban Galíciából történt, és Lengyelország 1772. évi első felosztása, illetőleg Galiciának a Habsburg Birodalomhoz csatolása után vett nagyobb lendületet. Az egyházi és a világi nagybirtokokra, valamint a mezővárosokba költözhettek, szesz- és borásúttal, pálinkafőzéssel, terménykereskedéssel és pénzkölcsönzéssel foglalkoztak. Majd a 19. század elejétől a sűrűn lakott határ menti régiókból a megyék egész területére, a falusi településekre is vándoroltak izraeliták, ahol házalással, szatócs- és vegyeskereskedéssel, mészárszék- és kocsmabérlettel, valamint – miután a mezőgazdasági ingatlanközvetítés és bérlete is lehetővé vált a számukra – földműveléssel foglalkoztak.¹

A 19. század második felében Északkelet-Magyarországon néhány iparosodó és áruelosztó centrum alakult ki. Ez a különböző típusú települések között a munkamegosztást és a kereskedelmi kapcsolatokat mélyítette el, ami a zsidók további megtelepedésének, illetve lassú települési koncentrációjának is kedvezett. Ilyen, persze nem egyenrangú központokká váló települések voltak Abaújban mindenekelőtt Kassa (ma: Košice, Szlovákia) (a térség egyetlen szabad királyi városa, ahova az 1840-es évek elejétől telepedhettek izraeliták), valamint Abaújszántó, Szepesi (ma: Moldava nad Bodvou, Szlovákia), Gönc és Szikszó. Borsodban Miskolcon kívül, Ózd, Edelény, Sajószentpéter, Mezőcsát, Mezőkeresztes és Mezőkövesd, Zemplénben pedig Sátoraljaújhely, Királyhelmece (ma: Kráľovský Chlmec, Szlovákia), Sárospatak, Szerencs és Tokaj. Ezek a településeken a zsidóságot sajátos foglalkozási centralizáció jellemezte: a kereskedelmi és az ipari vállalkozásokban, valamint a bankszektorban felülrepre-

* A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ Részletesebben BRAHAM (szerk.) 2007. I. 94-110., 342-367., II. 1374-1392.

zentált ez a felekezet, de nagy számban voltak képviselve egyes városias iparszakmában: pl. a nyomdászok, aranyművesek, ötvösök, továbbá a megrendelésre dolgozó vagy a termékeiket piacokon és vásárokon árusító szabók, szűcsök és cipészek között. Ami pedig a települési koncentrációt illeti, Abaúj-Torna vármegyében 1941-ben, az első bécsi döntés nyomán visszacsatolt településekkel együtt, összesen 14 és félezer izraelita élt, ennek csaknem 70%-a Kassán. A Borsod megyei zsidók száma 17 ezer fő, közülük 61% élt Miskolcon. Zemplénben (ugyanebben az időpontban) szintén 14 és félezer zsidót írtak össze, ennek kb. 30%-a élt Sátoraljaújhelyen, a megyeszékhelyen.²

A 19. század folyamán a nagyobb zsidó közösségek kiépítették hitközségi szervezetüket és élénk közösségi élet jellemezte őket. (A hitközségek nagy többsége egyébként ortodox volt, azaz a megyék zsidósága az 1868-69-es szakadás, a hazai neológia és ortodoxia szervezeti elkülönülése után, az utóbbi irányzathoz csatlakozott. Neológ hitközség mindössze 3 településen, Erdőbényén, Ladomérban (ma: Ladomirov, Szlovákia), valamint Kassán működött.) Vallási, kulturális és szociális egyesületeket hoztak létre, iskolákat alapítottak. Királyhelmeceken, Tokajban pl. vagy Mezőkövesden és Ózdon jesiva és talmud tóra-iskola, valamint komaegylet, Szendrőn izraelita nőegylet is működött. A két világháború között azonban a falvakban jellemzővé vált a zsidók elvándorlása és egyre intenzívebb elöregedése. Az említett kulturális és segélyezési szervezeteik, melyek a zsidók önszerveződésének legfontosabb bázisai voltak, dezorganizálódtak. Vagy a kisebb imaházak és imaegyesületek közössége, amelyek korábban laza hálózatokat alkottak, az 1930-as években ugyancsak felbomlottak, ami szintén a kistelepüléseken élő zsidók atomizálódását, elszigetelődését gyorsította. (Mindehhez hozzájárult, hogy a világháborúban a férfiakat munkaszolgálatra hívták be, ahol pedig nem szűntek meg ezek a szervezetek, egyesületek, ott az 1930-as évek végétől a központi, illetve a megyei közigazgatás tiltotta be őket.)³

A 19. század második felében és az 1920-as években nincs információnk ezekben a megyékben a keresztény és a zsidó lakosság közötti komolyabb konfliktusról. Az első világháború utolsó éveiben ugyan a Hegyalja számos településén a háborús borüzletben jelentkező túlspekuláció a sokak megélhetését biztosító borkereskedelem összeomlásához vezetett, amiért az erősödő antiszemita propaganda nyilvánvalóan a zsidóságot tette felelőssé. S ennek nyomán Sátoraljaújhelyen pl. a zsinagógába, valamint magánházakba törtek be, és üzleteket fosztottak ki. Vagy 1924-ben Olaszliszván a helyi rabbit pénzhamisítással vádolták meg, s kétségtelen, hogy számos településen éles szociokulturális különbségek, sőt idegenség jellemezte a parasztság és a judaizált életformát folytató pl. haszid közösségek viszonyát. Ugyanakkor a gazdasági kapcsolatok, a zsidó szatócstól vásárlás, ami nemritkán hitelben történt, vagy a pénzkölcsön igénybevétele mégiscsak az egymásrataltságot erősítette. (Egyébként a két világháború közötti keresztény-konzervatív politika és antiszemitizmus megkülönböztette a neológ, asszimilálódott és a magyar nemzeti eszmét elfogadó, vagyonos városi zsidóságot, illetőleg a kevésbé asszimilálódott, ortodox, a hagyományait és szokásait megőrző szegény falusi zsidóságot.)⁴

Az 1930-as évek végétől erősödő intézményes diszkriminációval, a zsidótörvények és az egyre szaporodó helyi rendeletek végrehajtásával, amelyek előbb a zsidóság gazdasági kifosztását és társadalmi pozícióikból való kiszorítását célozták, majd pedig a legalapvetőbb emberi jogait és életfeltételeiket korlátozták és fenyegették – ebben a tanulmányban nem foglalkozom.⁵ Talán csak egy-egy törvényt és rendeletet említek, melyek alapvetően érintették a zsidók és a keresztények együttélését. A zsidók mezőgazdasági ingatlanairól rendelkező 1942. évi 15. tc. végrehajtása során számos abaúji, borsodi és zempléni településen rendelték el az 5 holdon aluli zsidó ingatlanok (szőlő- és földbirtokok), valamint tartozékaik átengedését, és a megalakuló vármegyei Közléti Szövetkezetek nyomban elkezdtek a keresztény igénylők közötti szétosztásukat, ami elsősorban az agrártermeléssel és értékesítéssel foglalkozó paraszti-kispolgári réteget sújtotta. (Tarcalon pl. egy három holdas ingatlanra 190 mázsa búzáért lehetett szert tenni.)

² SCHEIBER 1982. 177-180., BENCSIK 1996. 321-329., Csíki 1999., SZÁSZ-STESSEL 2012.

³ KOMORÓCZY (szerk.) 1994., BRAHAM (szerk.) 2007. I. 94-110., 342-367., II. 1374-1392.

⁴ ÚJVÁRI (szerk.) 1929. 660-661., Csíki 1999.

⁵ Erről pl. BRAHAM 1997.

Egy másik intézkedés vagy inkább intézkedéssorozat a zsidó kereskedések lezárását valósította meg, azzal a szándékkal, hogy azokat keresztényeknek adják át, vagy készleteiket a lakosság között osszák szét. (A visszacsatolt abaúj-tornai településeken különös szigorral igyekeztek végrehajtani a kereskedői és iparendélyek revízióját.) Mindhárom megyében számos igénylő jelentkezett ezekre a tulajdonokra, s ezzel részint a keresztény kisiparosokat és kiskereskedőket sikerült megnyerni a kormányzat zsidóellenes politikájának, részint a lakosság vagy a lakosság egy része érdeklétté vált a zsidók kifosztásában. Ami talán hozzájárulhatott az izraeliták sorsa iránti közönyhöz, illetőleg majd már a deportálás után az elhagyott ingóságok fosztogatásához, amire több településen vannak adataink.⁶

Még egy momentum fontos lehet a lokális kapcsolatok szempontjából. Lengyelország német megszállása után és a szlovákiai deportálások megkezdését követően, Abaúj-Torna és Zemplén megye az egyik fő iránya lett a menekülő lengyel és szlovák zsidók ezreinek. Ők a hitsorsosaiknál, esetleg az ismerőseiknél, rokonaiknál vagy a települések peremterületein húzódtak meg, kénytelenek voltak zugkereskedést és zugipart űzni; életformájukkal, idegenségükkel a lakosság növekvő ellenszenvét váltották ki. Az erősödő antiszemita propaganda egyik fő célpontja ezek a jött-ment zsidók voltak, és nem véletlen, hogy Zemplén megyében pl. három nagy internálótáborot létesítettek (a határ menti Garanyban (ma: Hraň, Szlovákia), Ricsén és Görgön (ma: Hrhov, Szlovákia), ahová a menekülteken kívül politikai foglyokat, valamint az állampolgárságukat igazolni nem tudó izraeliták százait szállították. (De a zsidó családok által befogadottakat is szigorúan ellenőrizték, tartózkodási helyük elhagyását tiltották. A keresztény lakosság számára pedig ugyancsak az internálást helyezték kilátásba, amennyiben bárkit befogadnának.) S aztán a Garanyban, Ricsén és Görgön összegyűjtötteket „idegenrendészeti eljárásnak” vetették alá, és Kőrösmezőre (ma: Jaszinya, Ukrajna), majd a német hadsereg felvonulási területeire szállították, végül többségüket 1941. augusztus végén Kamenyec-Podolszkijban (Ukrajna) végezték ki.⁷

A zsidók ellen hozott törvények, rendeletek végrehajtása, majd már a német megszállás után a gettósítás és a deportálás előkészületeinek a hatékonysága mindenekelőtt a megyei, járási adminisztrációkon, valamint a csendőrségen múlt. Az 1930-as évek végétől, majd 1944 márciusát követően a vármegyék közigazgatásának élére az egyre inkább jobbra tolódó és németbarát kormányok politikáját támogató, országosan ismert antiszemita politikusokat választottak. Ilyen volt Borsodban Gömbös Gyula egykori híve és munkatársa, Borbély-Maczkó Emil (1887–1945), akit 1944 március végén erősítették meg főispáni, valamint a VII. hadtestkerület kormánybiztosi tisztségében. 1944. május 10-én elmondott programbeszédében az egységes keresztény Magyarország megteremtését és a „zsidókérdés megoldását” tartotta legfontosabb feladatának, miközben megerősítette, hogy „fajvédők és valamennyien egyformán száz százalékos antiszemita vagyunk.” Borbély-Maczkó tehát a zsidóságot nem csupán felekezettnek, hanem „idegen fajnak” tekintette, és mivel közvetlenül a Sztójay-kormány kinevezése után tárgyalta a miniszterelnökkel, Rátz Jenő miniszterelnök-helyettessel és Jaross belügyminiszterrel is, nyilvánvalóan tisztában volt a németek szándékaival, amelyeket feltétel nélkül támogatott.⁸

Vagy érdemes idézni a Zemplén megyei közgyűlés még 1941-ben hozott állásfoglalását, mely az asszimiláció eredményeit kétségbe vonva, a magyarságból való kirekesztés és a megbélyegzés évszázados hagyományát újította fel. A zsidófürt levágatásával kapcsolatban deklarálta ugyanis a testület, hogy a „zsidóság expanzivitásával szemben a védekezés legegyszerűbb módja éppen a megkülönböztető kaftán és pajesz viselet volna, melyet inkább kötelezővé kellene tenni mindazokkal szemben, akik zsidó mivoltukat nem jelképes külsőségekben, hanem a szellemi, erkölcsi és gazdasági élet terén érvényesítik a magyarság rovására, mert éppen azok részéről forog fenn nagyobb veszély, akik külsőleg ugyan igen, de belsőleg annál kevésbé asszimilálódtak, és így észrevétlenebbül fertőzhetik meg a magyar életet.”⁹

⁶ BRAHAM (szerk.) 2007. I. 94–110., 342–367., II. 1374–1392., DOBROSSY (szerk.) 1994., HÖGYE (szerk.) 1994.

⁷ BRAHAM 1997. I. 102., 110., 197–202.

⁸ BRAHAM (szerk.) 2007. I. 342–367.

⁹ HÖGYE (szerk.) 1994. 18–19.

Abaúj-Torna vármegyében pedig részint a visszatért területek gyors pacifikálása, részint Kassa központi-stratégiai szerepe az egész magyarországi deportáció lebonyolításában tette szükségessé a megfelelő megyei, járási és helyhatósági tisztviselők, valamint csendőrparancsnokok kinevezését, akik miután elfoglalták hivatalaikat, láttak neki a szükséges intézkedések végrehajtásához.

1944. március 19-e, Magyarország német megszállása után fordult tragédiába a vizsgált megyeink zsidóságának a sorsa. Fontos hangsúlyozni, hogy bár a németek terveiben a magyar zsidóság elpusztítása szerepelt, illetve már 1944. április 7-én kormányrendelet született, mely kimondta, hogy a „magyar királyi kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól” – ennek részletei az április közepén induló gettósításkor még nem voltak tisztázottak. Április elején felmerült, hogy Magyarország 50-100 ezer munkaképes zsidó munkást biztosítson Németország számára, a Birodalmi Biztonsági Hivatal ezt azonban visszautasította, és egyetlen megoldást fogadott el: a zsidókat a birodalom területén lévő munkatáborokba (azaz a koncentrációs táborokba) kell szállítani. S ezt a magyar hatóságok, a belügyminisztérium megfelelő szervei nemcsak elfogadták, hanem részint az első, kárpátaljai gettóknban tapasztalt zsúfoltság és járványveszély okán maguk kezdeményezték. Ennek technikai lebonyolításáról április 24-én Kassán Adolf Eichmann, Dieter Wisliceny, valamint az Endre László és a Ferenczy László vezette magyar „zsidótlánító különítmény” tárgyalt, majd a deportálás részleteiről a május 4-6-i Bécsben tartott konferencián döntöttek. (Sőt Eichmann Rudolf Höss, az auschwitzi táborparancsnokot is Kassára rendelte, hogy személyesen győződjön meg a város áteresztőképességéről.)¹⁰

A gettósítások tehát április közepén elkezdődtek, erről csak röviden szólok. Abaúj-Torna és Zemplén vármegyét az I. hadműveleti zóna VIII. (kassai) csendőrkerületébe sorolták, és az orosz csapatok közeledtére hivatkozva, országosan az elsők között (Kárpátaljával egy időben), április 15-én és 16-án (Pészach napján) kezdték a koncentrációt. Zemplénben egyetlen településen, a megyeszékhely Sátoraljaújhelyen jelölték ki az izraeliták számára kényszerlakhelyet, amit a rendkívül gyors (rajtaütészerű és a legkisebb ellenállással sem számoló) végrehajtás szándéka, illetve a kistelepüléseken szét-szórva élők magas aránya indokolhat. Ennek következtében a mindössze 4 nap alatt végrehajtott koncentrációt követően, Északkelet-Magyarország és az egész Felvidék egyik legszűfoltabb, mintegy 13 000 (más adatok szerint 15 000) főt koncentráló gettója jött létre, ahová a helyi tisztviselők és csendőrök buzgósága folytán, a II. és III. zsidótörvény alapján mentesülőket (zsidóknak nem minősülőket) is szállítottak. A gettót egyébként a település legelhanyagoltabb részén, a Ronyva-parti cigánytelepen és környékén állították fel, szögesdróttal és deszkapalánkkal kerítették körül, s a legalapvetőbb higiénias feltételek is hiányoztak. Így Újhely főjegyzője azt indítványozta, hogy „kívánatos volna a zsidók mielőbbi továbbszállítása és máshol való elhelyezése, mert a város keresztény lakosságára veszéllyel jár ez az összezsúfolt állapot.” Erre végül egy hónap elteltével került sor, s a zsidókat 1944. május 16-án, 22-én, 25-én és június 3-án szállították Auschwitzba.¹¹

Abaúj-Torna vármegyében, hasonló megfontolásokból, ugyancsak egyetlen településen, Kassán állították fel a gettót. A város zsidó népességét előbb az általuk legsűrűbben lakott utcákba költöztették össze, majd április végén, május elején a két külterületi téglagyárba szállították őket, ide kerültek a megyei zsidók is, összesen mintegy 13-14 ezer fő. (A rendeletek szerint egyébként csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt, valamint legfeljebb 14 napi élelmet és 50 kg-os poggyászt vihettek magukkal.) A gettóban, majd a téglagyár területén – a tisztviselő szerint – a kiütéses tifusz gyanúja merült fel, s az embertelen életfeltételeket a városi hatóságok, valamint az erőszakos vezetők brutalitása tetézte. Rendszeresek voltak a nyilvános testi fenyegetések és motozások (ami alól a nők sem mentesülhettek), a súlyos betegek és a csecsemők is a téglagyárba kerültek. Többen öngyilkosságot követtek el, a szökés viszont szinte lehetetlen volt, a kerítéshez közeledőkre azonnal tüzeltek, egy szökni próbáló 17 éves lány holttestét elrettentésül közszemlére állították. S ilyen körülmények között az ellenállási vagy mentési akciók esetlegesek, sikerük pedig egészen korlátozott lehetett. Végül az auschwitzi deportálásra május 15-e és június 2-a között került sor.¹²

¹⁰ RÁNKI 1968. 156–191.

¹¹ BRAHAM (szerk.) 2007. II. 1374–1392.

¹² BRAHAM (szerk.) 2007. I. 94–110.

Borsod megyében a gettósítás némiképp eltérő, ám ugyancsak pontosan tervezett és végrehajtott menetrend szerint zajlott. Itt május elején történt meg a zsidóság járásokénti és településenkénti összeírása, majd az alispán rendeletét követően, a vármegye járási székhelyein (Ózdon, Edelényben, Sajószentpéteren, Miskolcon, Mezőcsáton, Mezőkeresztesen), továbbá Szendrőn állították fel néhány nap alatt a gettókat, ahová az adott járásban élő zsidókat szállították. Az életfeltételek a már említettekhez hasonlóak voltak, s az izraelitákat június elején vitték, a deportációt megelőzően, a miskolci gyűjtőtáborba.¹³

Végül néhány túlélőt idézek, ők miként éltek meg és hogyan emlékeztek vissza ezekre az eseményekre. A Kassán élő Offner Róbert 1944-ben egy mindössze 19 éves, elektrotechnikusnak tanuló fiatalember volt. A német megszállás után sikerült a helyi rendőrségtől egy engedélyt szereznie, melyvel éjjel-nappal szabadon mozoghatott a városban. Ezt kihasználva egy néhány fős, cionistákból álló csoportot szervezett, amely az izraeliták kilakoltatásánál, majd pedig a városi népkonyhán segédkezett. Segített továbbá néhány társa Budapestre juttatásában, majd május végén maga is a fővárosba szökött. Visszaemlékezését nem sokkal a világháború befejezése után írta, amiből egy rövid szakaszt idézek:

Miután a németek megalakították a zsidó tanácsot, mindenki az ő kedvükbe akart járni, mindenki azt hitte, hogy megmenti saját magát. Kellott a németeknek autót pucolni, csomagot cipelni, laktanyát súrolni: mindent a zsidók csináltak. [A gettósítással egyidejűleg] elkezdtek keringeni az első hírek. Vad, megbízhatatlan rémhírek. Akik már egyszer a németek karmaiban voltak, azt hajtogatták: deportálás. A többiek nevettek. „Hiszen mi zsidók, kassai zsidók vagyunk, ez nevetséges, minket deportálni! Ezt lehetett Lengyelországban, Szlovákiában, de itt igazságos és erős magyar kormány van, ez nem hagy minket...

[Pár nap múlva] látni lehetett azt a nagy fásultságot, amely mindenkit a hatalmába kerített. Aki már a templomban volt, azt már nem érdekelte a holnap, nem érdekelte, hogy mi történik vele. Aki kint volt még, habár tudta, hogy mi történik, remélte, hogy talán órá nem fog sor kerülni... A téglagyárban többféle hír kerengett. Egyesek „biztos helyről” tudták, hogy itt maradunk, mások pedig „még biztosabb helyről” hallották, hogy elvisznek minket mezőgazdasági munkára Kenyérmezőre, aki pedig komoly veszélyekről, deportálásról mert beszélni, azt árulónak, rémhírterjesztőnek és hasonlónak bélyegezték. Volt néhány zsidó család, akik a városban ismerősöknél bujkáltak, vagy pénzért bújtatták őket, volt néhány, mely jobbnak látta, ha eltűnik Pest felé, de ilyen oly kevés volt, hogy a tíz ujjamon megszámolhatom őket. Hogy itt egy általános kitörést lehetne megszervezni, arra senki sem gondolt. Sokszor, de nagyon sokszor gondolkoztam azon, hogy mi történne, ha a 12,000 ember egyszerűen megszökne, kitörne, próbálna eltűnni, hiszen az egész tábor alig őrizte 10-15 rendőr vagy német. Kitörni a hegyekbe, erdőkbe, Pestre, ki merre lát. Ezt mindenesetre nagyon meg kellett volna szervezni, és erre az emberek úgyszem lettek volna kaphatók. Hiszen mindenki szentül meg volt győződve, hogy a haja szála sem fog meggörbülni, tehát minek szökjön. És ha valaki mégis megszökött, fel voltak háborodva, és nemhogy fedezték volna az egészet, hanem az irodában bejelentették. Hála istennek, ők kapták az első pofonokat. Az egyszerű rendőrökre nemigen panaszkodhatok. Tanúja voltam annak, ahogyan elősegítették a szökést egyes zsidóknak, anélkül, hogy jutalmat vártak volna....

Figyeltem az embereket az utcán. Egyesek kárörömmel nézték, mint viszik el zsidó szomszédjukat. Érezték, hasznukra fog ez még válni. Egyszerűen tudták, hogy lehet majd lopni. Mások annál nagyobb fájdalommal vették tudomásul, hogy elmegy egy jó barát, jó társ. Ők sem tudták az egészet megérteni, néha igyekeztek segíteni. Ezek voltak az okosabbak. Később azonban ugyanolyan buzgón fosztogatták a zsidó lakásokat, hogy „megmenthessenek” egy pár dolgot. Kevés volt olyan, aki szívből sajnálta vagy elítélte a kilakoltatást.¹⁴

¹³ BRAHAM (szerk.) 2007. I. 342–367.

¹⁴ OFFNER 1996. 5–22.

A memoárból a racionálisan tervezett és végrehajtott náci tömegpusztító mechanizmus eddig nem említett elemeit is megismerhetjük. Ilyen volt az önálló információszerezéstől való megfosztás (a zsidóktól a rádióikat is elkobozták), illetve a tájékoztatás manipulálása. A deportálások idején országszerte elterjedt és a hatóságok által erősített híresztelés szerint ugyanis az összegyűjtött izraelitákat Kenyérmezőre, e valójában fiktív helységbe viszik dolgozni. Vagy ennek a mechanizmusnak a része volt a németek számára végzett munka, ami az önként felajánlott apróbb szívességektől a szisztematikus alkalmazásig terjedt, és a szökevények beárulásával egészült ki. S az ilyenfajta, kényszerű vagy önként vállalt kollaborációk ugyancsak a megmenekülés reményét keltették.

A memoáriró ugyanakkor kritikusan számol be a szervezett ellenállás hiányáról, a passzivitásról, ami alapján az izraeliták önáltató magatartásának motívumairól, a deportálást elutasító lelki mechanizmusok működéséről is tájékozódhatunk. Offner szerint ezt a reményt az asszimilálódott és a helyi magyar társadalomba integrálódott zsidó közösség a városvezetéstől és az igazságos és erős kormánytól várt védelme, majd már az egyéni önfenntartás ösztöne, a „rám nem fog sor kerülni”-illúziója táplálta.

A másik visszaemlékezést az 1957-ben az Egyesült Államokba emigrált Szász Kati készítette, akit 14 éves korában családjával együtt deportáltak Abaújszántóról.

1939-ben zsidóellenes erőszak tört ki Abaújszántón, miután elfogták azt a két fiút, aki betörte Deutsch Jenő rabbi házának ablakait. A fiúkat Schwartz Zsigmond, a hitközség tagja, egy magas és erős férfi kapta el, s adta át őket a rendőrségnek. 1942-ben a Succot ünnepség alatt a zsinagóga és izraeliták házáinak ablakait törték be.

Kődobáló, gúnyolódó és szitkozódó fiatal emberek, akik a nyilas párt tagjai voltak, sokszor követték a zsinagógába tartó férfiakat és gyermekeket. Az izraeliták igyekeztek mindezt figyelmen kívül hagyni, és a konfrontációt elkerülni. 1941-ben szintén a nyilas párt tagjai támadták meg Rosenblüth Bélát, akinek keresztény barátja, Túrós Pál sietett a segítségére. A szakállas zsidók, mint pl. Mittelman Izidor, a hitközség adószedője és rituális metszője, ugyancsak speciális célpontok voltak. Mittelmannt tizenkétszer támadták meg az utcán...

Gúnyos feliratok és nyilaskeresztek jelentek meg az izraeliták házaiban. Sokan nem vásároltak a zsidó kereskedőktől, mások a velük szembeni adósságaik törlesztését hagyták abba, a nyilas párt tagjai a házbéreket sem fizették tovább...

A szántói zsidóság elkezdte hordani a sárga csillagot, ami elsősorban a hitközség idősebb, tiszteletben álló tagjai számára volt megalázó. Emlékszem a nagyapámra, a háborús veterán és a magyar hazafi Szász Náthánra, aki sétálás közben a járókelők pillantásait próbálta elkerülni...

1944. április 16-án rendőri egységek érkeztek Szántóra. Az előzetesen összeállított deportációs listák alapján átkutatták a zsidók házaikat, és elrendelték, hogy két órán belül mindenki legyen kész az indulásra. Emlékszem, a szüleim izgatottan a raktár padlózata alá rejtették értékeiket. Mikor a háború után visszatértem, semmit sem találtam.¹⁵

A bevezetőben említettem, hogy a holokauszt hazai kutatása mind a mai napig elsősorban a hatalom által létrehozott forrásokra: törvényekre, rendeletekre, rendvédelmi iratokra támaszkodik. Ez óhatatlanul azt jelenti, hogy az elkövetők nézőpontjából ismerjük meg a történeteket, míg az áldozatok szempontjai rejtve maradnak. Ez a hiány pótolható Szász Kati memoárjából is, mely a holokauszt tragikus eseményeit a családi, rokoni és ismerősi kapcsolatokban, az ellenségessé váló lokális környezet kiváltotta félelmekben és szorongásokban, azaz a saját személyes történetén keresztül tárja az olvasó elé. S ami a sok más borsodi, abaúji és zempléni közösséghez hasonlóan sokszínű és eleven szántói zsidóság emlékezetének megőrzéséhez is hozzájárulhatott.

¹⁵ Szász–Stessel 1995. 186-201.

BIBLIOGRÁFIA

BENCSIK 1996

BENCSIK János: A zsidók Tokajban 1869-ben. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV.* (1996) 321–329.

BRAHAM 1997

BRAHAM, Randolph: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon I-II.* Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997

BRAHAM (szerk.) 2007

BRAHAM, Randolph (szerk.): *A magyar holokauszt földrajzi enciklopédiája I-III.* Park, Budapest, 2007

CSÍKI 1999

CSÍKI Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. (A miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944).* Osiris, Budapest, 1999

DOBROSSY (szerk.) 1994

DOBROSSY István (szerk.): *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Borsod-Abaúj megyei levéltárból).* Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994

HŐGYE (szerk.) 1994

HŐGYE István (szerk.): *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Zemplén megyei levéltárból).* Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 1994

KOMORÓCZY (szerk.) 1994

KOMORÓCZY Géza (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április.* MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1994

OFFNER 1996

OFFNER Róbert: *Véletlenül életben maradtam.* Szerzői kiadás, Haifa, 1996

RÁNKI 1968

RÁNKI György: *1944. március 19.* Kossuth, Budapest, 1968

SCHEIBER 1982

SCHEIBER Sándor: Hegyaljai zsidó sírkövek. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI.* (1982) 177–194.

SZÁSZ-STESSEL 1995

SZÁSZ-STESSEL, Zahava: *Wine and Thorns in Tokaj Valley.* Fairleigh Dickinson University Press, Madison, 1995

SZÁSZ-STESSEL 2012

SZÁSZ-STESSEL, Zahava: *Bor és tövisek Tokaj-Hegyalján.* Noran Libro, Budapest, 2012

ÚJVÁRI (szerk.) 1929

ÚJVÁRI Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon.* M. Zsidó Lexikon, Budapest, 1929